

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька

**ОСОБЛИВОСТІ КАНОНІЧНОГО СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛЬЩІ
(1944–1948 РР.)**

У статті аналізується комплекс архівних документів Державного архіву Російської Федерації, на основі яких з'ясовано плани радянських і польських органів влади щодо зміни канонічного статусу Православної церкви у Польщі, з метою встановлення контролю над її діяльністю.

Ключові слова: Православна церква у Польщі, Польська православна церква, Московський патріархат, митрополит Діонісій, Г. Свєнтковський.

Для українців боротьба за автокефальний статус Православної церкви асоціюється з державотворенням. Проте патріархи Російської православної церкви (далі – РПЦ) завжди підкреслювали свою зацікавленість у збереженні канонічного зв'язку з Православною церквою в Україні. З часу обрання патріархом Московським Кирила (2009 р.) ідея "руського міра" щораз активніше культивується серед православних України, попри нищівну критику з боку аналітиків. Загострення соціально-політичної ситуації в Україні, що призвело до масових протестів наприкінці 2013 р. й мало своїм продовженням брутальне втручання у внутрішні справи України аж до анексії Криму з боку Російської Федерації, актуалізувало проблему формування національно зорієнтованої церкви. В цих умовах підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату (далі – МП) виявило абсурдність її нинішнього канонічного статусу. Ініційовано процес об'єднання православних церков в Україні.

Попри існуючий високі соціальні очікування, досвід виходу з-під юрисдикції МП інших православних церков свідчить про довготривалість цього процесу та втручання множини політичних чинників. Російська держава завжди опікувалася цілісністю МП і зміцненням його впливу за кордоном. Це питання набрало політичного значення, оскільки церква використовувалася як важливий канал трансляції великодержавної ідеології для забезпечення інтересів Російської імперії, згодом СРСР на протегованих територіях.

Канонічний статус Православної церкви у Польщі, у якій більшість віруючих складали українці, є яскравим прикладом політичних рішень польського і радянського урядів. У цьому протистоянні, що мало місце у міжвоєнний період, або співпраці після Другої світової війни власне релігійні потреби віруючих не бралися до уваги.

Зазначаючи актуальність теми, автор ставить за мету: з'ясувати особливості канонічного стану Польської православної церкви (ППЦ)¹ у зазначений період; визначити рівень взаємодії польського і радянського урядів у вирішенні конфлікту між ППЦ і РПЦ; дослідити механізми політичного впливу урядових структур Польщі і Радянського Союзу на встановлення канонічних відносин між ППЦ і РПЦ; проаналізувати роль окремих урядовців і духовних осіб у набутті канонічного статусу ППЦ.

На зламі Другої світової війни, коли союзники домовлялися про повоєнний устрій світу, кремлівське керівництво звернуло увагу на міжнародні зв'язки РПЦ. З Московським патріархатом пов'язувалися глобальні плани його перетворення на центр Вселенського православ'я. Релігійний чинник повинен був відіграти важливу роль у боротьбі за утвердження радянського впливу в країнах Європи. РПЦ одразу була поставлена під контроль держави, який здійснювала спеціально створена у 1943 р. Рада у справах РПЦ, очолювана полковником держбезпеки Г. Карповим. Жодних самостійних рішень патріарх Московський прийняти не міг.

Починаючи з 1943 р., Рада у справах РПЦ розробила й провела комплекс заходів з консолідації православних церков країн Східної Європи навколо МП: Болгарської, Румунської, Албанської, Сербської. Юрисдикцію МП визнали Естонська і Чехословацька православні церкви [1, с. 313–316]. Стосунки між РПЦ і ППЦ були ускладнені автокефальним статусом останньої, який Московський патріархат не визнавав².

¹В науковій літературі вживається дві назви цієї інституції – Православна церква у Польщі та Польська православна церква. Автор вважає правомірним у викладі подій до 1938 р. вживати назву Православна церква у Польщі (ППЦ), оскільки вона фігурує у польських урядових документах та церковних, зокрема Томосі Константинопольського патріарха від 1924 р. Польськими урядовими документами 1938 р. закріплена назва Польська православна церква (ППЦ), яка використовувалась й у радянських документах досліджуваного періоду.

² Документ, який обґрунтовував правомірність надання автокефалії Православній церкві у Польщі мав назву "Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної Церкви в Польщі Церквою Автокефальною". Вперше офіційно Константинопольський патріарх засудив акт передачі в 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату, визнавши його неканонічним.

Документи з Державного архіву Російської Федерації засвідчують, що Рада у справах РПЦ, під керівництвом Г. Карпова, на тлі стратегічного завдання витіснення католицизму з країн Східної Європи, підтримувала точку зору російських ієрархів про повернення ППЦ у юрисдикцію Московського патріархату¹. Директивний лист голови Ради у справах релігійних культів І. Полянського уповноваженим республіканських Рад, зокрема повідомляв, що впродовж 1945 р. з метою зміцнення впливу РПЦ у країні з-закордону будуть надіслані "духовні делегації". У "найближчий час" планувалося юрисдикційне підпорядкування Московському патріархату низки автокефальних православних церков, серед яких була зазначена ППЦ [2, л. 33]. Навесні 1945 р., ще до капітуляції Німеччини, посольство СРСР у Варшаві розпочало підготовку діалогу між ППЦ і МП, керуючись інформацією, що "наші польські друзі визнають необхідність приєднання Польської православної церкви до Московського патріархату" [3, л. 89].

Експортуючи модель державно-церковних відносин у країни Східної Європи, зокрема Польщу, радянське керівництво враховувало національні особливості впливу церковних організацій. Завдання у сфері церковно-релігійної політики мало декілька аспектів. У випадку з ППЦ – формування лояльних церковних структур шляхом підпорядкування МП, а відтак їх використання з метою консолідації суспільства для вирішення політичних і соціально-економічних програм, скерованих на зміцнення режиму народної демократії. Москва була зацікавлена у якнайшвидшому подоланні соціальної напруги в польському суспільстві, яка виникла внаслідок опозиції правлячим колам й загострювалася на тлі зростаючої конфронтації між СРСР з одного боку та США і Великобританією з іншого. Її вагомою складовою було обмеження впливу костелу, що восени 1945 р. призвело до розірвання конкордату з Ватиканом. Наступним кроком польського уряду стало запровадження цивільних шлюбів, дозволу на розлучення, світської освіти. Законодавчі нововведення викликали протести з боку віруючих. Тому надаючи підтримку польському уряду, радянські куратори у сфері церковно-релігійних відносин достатньо зважено підходили до реалізації своїх планів й почасти відмовлялися від їх форсованого виконання. Значне коло питань залишали на розгляд національного керівництва, проводячи консультації на різних рівнях.

За результатами політичної боротьби й не без участі СРСР у червні 1945 р. створено Тимчасовий уряд національної єдності (далі – ТУНЕ). Провідні позиції в уряді й органах держави зайняла Польська робітничка партія (далі – ППР) [4, с. 525]. Її діячі мали безпосередні контакти з посадовцями у Москві, командуванням Червоної армії та співробітниками радянського посольства на території Польщі. Однією з потужних ділянок ППР була пропаганда і агітація, до якої залучалися досвідчені кадри комуністів, що пройшли навчання в СРСР [4, с. 550]. У ТУНЕ міністром юстиції був призначений соціаліст Г. Свентковський, який позиціонував себе як антиклерикал і фахівець з питань церковного законодавства. Він обстоював відокремлення церкви від держави, узаконення громадянського шлюбу, реєстрацію актів народження і смерті органами державної влади [5, л. 97]. Саме прізвище Г. Свентковського фігурує у більшості документів, пов'язаних зі становищем церковних організацій у Польщі². З ним активно консультувалися співробітники радянського посольства у Варшаві. Міністр юстиції неодноразово виїжджав до Москви, де мав зустрічі з Г. Карповим та І. Полянським.

Наприкінці 1945 р. Г. Свентковський не мав чіткої відповіді на питання про збереження чи ліквідацію автокефалії ППЦ, про що за результатами розмови повідомляв радник радянського посольства [6, л. 88]. До середини 1946 р. польський уряд підтримував "приєднання православної церкви в Польщі до Московського патріархату", лише з умовою відтермінування цього акту у зв'язку з сеймовими виборами, які планувалося провести восени³ [3, л. 89].

Під час передвиборчої кампанії, яка проходила в умовах гострої політичної боротьби, остаточно сформувалася позиція польського уряду щодо Православної церкви. Питання статусу

¹ Звертає на себе увагу таємний документ, який початково мав назву "Довідка про Польську автокефальну православну церкву", а згодом – "Робочі матеріали Ради у справах РПЦ про становище православної церкви у Польщі, проголошення автокефалії, можливості переходу ППЦ в юрисдикцію Московського патріархату та ін.", датований березнем 1945 р. У третьому розділі документу "Розпад польської автокефалії" зазначається, що питанням юрисдикції ППЦ цікавився польський уряд у Лондоні, спрямувавши свій запит у 1942 р. Патріаршому Місцоблостителю РПЦ митрополиту Сергію. Останній відповів, що ППЦ у західних областях України і Білорусії втратила чинність внаслідок приєднання цих територій до складу СРСР у 1939 р. "Що стосується православних віруючих, які проживають власне у Польщі, то питання їхньої автокефалії – справа майбутнього" [3, л. 51]. Уточнена назва документу і наявність четвертого розділу "Про можливості підпорядкування польській єпархії юрисдикції Московського патріархату" вказують на роботу відомства К. Карпова у відповідному напрямку.

² Питаннями релігійних культів у складі польського уряду займалося Міністерство громадської безпеки, яке очолював однопартієць і соратник Ст. Миколайчика. Департамент у справах культів у складі цього міністерства очолював Деменчук, який, як випливає з радянських документів, за відсутності досвіду роботи з деяких питань консультувався зі Г. Свентковським. Останній мав доручення від прокомуністичної частини уряду здійснювати неофіційне керівництво департаментом у справах культів з огляду на відміне розуміння місця і ролі церковних організацій у державному будівництві.

³ Сеймові вибори відбулися 19 січня 1947 р.

ППЦ обговорювалося у трикутнику Г. Карпов – І. Полянський – Г. Свентковський 13 листопада 1946 р. у Москві. Міністр юстиції висловив принципову позицію уряду, так і свою власну думку, про необхідність збереження автокефалії ППЦ за будь-яких умов. При цьому він посилався на традицію створення автокефальних церков у національних державах, зокрема на статус Грузинської церкви в межах СРСР [7, л. 39 – 40].

Суть обґрунтування збереження автокефального статусу ППЦ доводить, що польські урядовці намагалися зайвий раз уникнути нищівної критики з боку опозиційних сил щодо їх залежності від СРСР. Натомість Г. Свентковський запропонував компромісне вирішення проблеми, яке за умови збереження канонічного статусу автокефалії де-факто відкривало шлях для безпосереднього впливу російської ієрархії на діяльність ППЦ. Він акцентував увагу на відсутності молитовно-канонічного спілкування між РПЦ і ППЦ, що, на його думку, бажано ініціювати МП. А відтак, обрати главою ППЦ "зі свого складу єпископа, росіянина за національністю, з хорошою богословською освітою", особу, якій найбільше довіряє патріарх Алексій. Г. Свентковський наголосив, що обраний патріархом Алексієм єпископ повинен вийти зі складу Російської церкви і стати громадянином Польщі. Ним одразу висловлювалося застереження щодо ситуації з Чеською православною церквою, яка була менш чисельною, ніж ППЦ¹ [7, л. 40].

Політична мотивація представника польського уряду була взята до уваги й Рада у справах РПЦ рекомендувала МП зняти вимогу ліквідації автокефалії ППЦ [8, л. 110]. Проте у Раді вважали, що питання "ліквідації автокефалії у Польщі залишається відкритим і цілком залежить від подальшого розвитку подій, у відповідності до поглядів польського уряду" [8, л. 139]. Очевидно, що Москва була зацікавлена у безпосередньому підпорядкуванні ППЦ Московському патріархату. І тут інтереси радянського керівництва і духовенства співпадали. ППЦ створила небезпечний прецедент засудження дій 1686 р., коли Київська митрополія вилучалася із канонічного підпорядкування Константинопольського патріархату й передавалася Московському патріархату. У період 1944–1948 рр. – інтенсивного зміцнення МП шляхом приєднання православних церков і громад закордоння, автокефальність ППЦ була зайвим нагадуванням політичної заангажованості об'єднавчих процесів. Адже підпорядкування МП гарантувало встановлення контролю над православними церквами, які в такому разі перетворювалися на вагомий чинник підтримки прорадянських урядів у країнах Східної Європи, зокрема й Польщі.

За відсутності глави ППЦ митрополита Діонісія та інших єпископів, які покинули свої єпархії після відходу нацистських військ у червні 1944 р., у діалог з РПЦ вступив єпископ Холмсько-Підляський Тимофій (Шреттер Григорій Іванович). Навесні 1945 р. він звернувся до екзарха України, єпископа Київського і галицького Іоанна з проханням прийняти його єпархію під юрисдикцію МП. У Раді в справах РПЦ ініціативу єпископа Тимофія оцінили позитивно, вважаючи, що вона "може стати передумовою до проведення заходів у цьому напрямку" [3, л. 51].

В іншому документі від 7 травня 1945 р. повідомлялося, що єпископ Тимофій відвідав радянське посольство у Варшаві й висловив побажання встановити зв'язок з патріархом Алексієм з метою "ліквідації Польської автокефальної православної церкви і приєднання її до Російської православної церкви" [3, л. 57]. За його словами, це рішення підтримали усі три православні єпархії – Варшавська, Холмсько-Підляська і Краківсько-Лемківська. Питання щодо майбутнього предстоятеля Польської православної церкви, на думку єпископа, повинен розглянути патріарх Алексій [3, л. 58].

Особа єпископа Тимофія, як майбутнього очільника ППЦ, викликала застереження з боку посла В. Лебедева, який вказував, що єпископ за часів II Речіпосполитої "був креатурою попереднього польського уряду і православні російські священики в Польщі ставились до нього з недовірою, бачачи в ньому полонізатора православної церкви" [3, л. 58]. З огляду на сумнівне минуле єпископа посол рекомендував "Тимофія до керівництва цією церквою не допускати" [3, л. 58].

Інформація про особистісні характеристики єпископа Тимофія, яка надходила у радянське посольство, зазвичай, негативного характеру, лише зміцнювала переконання про непридатність цієї фігури для керівництва ППЦ. Проте за відсутності інших кандидатур у Москві не заперечували проти контактів між патріархом Алексієм і єпископом Тимофієм. У примітках цитованого нами документу зазначено, що зустріч ієрархів запланована на 20 травня 1945 р. і Рада у справах РПЦ звернулася до Наркомату закордонних справ (далі – НКЗС) сприяти поїздки єпископа Тимофія до СРСР [3, л. 58].

¹ Питання статусу Чеської православної церкви було остаточно вирішено на початку 1946 р. Її очолив на правах екзарха Московського патріархату архієпископ Празький і Чеський Єлевферій, колишній єпископ Ростовський.

Капітуляція Німеччини й повернення у Варшаву митрополита Діонісія автоматично позбавило єпископа Тимофія повноважень глави церкви. Відтепер стосунки між ППЦ і РПЦ намагався з'ясувати митрополит Діонісій. Між ним і патріархом Алексієм відбувся обмін телеграмами. Також митрополит через посольство СРСР у Варшаві передав лист для патріарха, у якому просив особистої зустрічі з ним у Москві. Одночасно повідомляв про намір відвідати патріарха Калістрата у Грузії [3, л. 88]. На відміну від єпископа Тимофія, митрополит Діонісій прагнув не ліквідації автокефалії, а її збереження.

Бурхлива діяльність очільника ППЦ викликала негативну реакцію з боку посольства СРСР у Варшаві. У своїх звітах посол В. Лебедев інформував про діяльність митрополита у міжвоєнній Польщі та його зв'язки на підтримку Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) періоду нацистської окупації. Підкреслювалось, що за його "активної і злочинної підтримки" польська влада з 1918 р. "користувалася православною церквою, не зупиняючись перед фізичним знищенням тих єпископів і священників, які намагалися зберегти російські національні риси цієї церкви" [3, л. 88]. Відтак зверталася увага на незалежний характер його спілкування з патріархом Алексієм, в листах до якого митрополит Діонісій називав ППЦ молодшою "сестрою-Церквою" [3, л. 89–90].

26 січня 1946 р. патріарх Алексій запропонував митрополиту Діонісію відмовитися від автокефалії ППЦ, яка на його переконання, була встановлена незаконно [8, л. 110].

Таким чином, у питанні підпорядкування ППЦ МП митрополит Діонісій займав альтернативну позицію, вважаючи за необхідне зберегти автокефальний статус очолюваної ним церкви. В умовах підготовки до скасування дії Константинопольського Томосу 1924 р. і підпорядкування ППЦ Московському патріархату діяльність митрополита Діонісія лише створювала зайві конфліктні ситуації, що утруднювали вирішення цього питання. Посол СРСР у Польщі В. Лебедев однозначно вважав, що "Діонісій не є фігурою, на яку можна було би опертися за умов встановлення відносин між нашою православною церквою і Польською"¹ [3, л. 90; 9, л. 262]. Він пропонував "польським друзям все ж порадити... Діонісія арештувати і позбавити його прерогатив глави Польської церкви, розвінчавши як німецького агента" [3, л. 88].

Співробітники радянського посольства в Польщі і керівництво IV Європейського відділу МЗС СРСР проблему підпорядкування ППЦ МП пов'язували з особою митрополита Діонісія. З огляду на його позицію щодо необхідності збереження автокефального статусу ППЦ у МЗС СРСР настійно рекомендували відомству Г. Карпову звернути увагу на жваве листування між патріархом Алексієм і митрополитом Діонісієм, що вважали недоцільним, рівно як і приїзд останнього до Москви, а також підтримували ув'язнення митрополита.

Рада у справах РПЦ мала дещо іншу точку зору на шляхи реалізації плану з підпорядкування ППЦ Московському патріархату, яка була доведена до відома завідувача IV Європейського відділу МЗС СРСР 7 червня 1946 р. На відміну від дипломатів, Г. Карпов "профашистське минуле Діонісія і Тимофія" не трактував однозначно й вважав політично недоцільним влаштовувати суд над митрополитом Діонісієм, оскільки до відповідальності необхідно притягнути й єпископа Тимофія. Навпаки, він пропонував використати компромат з метою "примусити їх підготувати питання до якнайшвидшого приєднання Польської церкви до Московського патріархату і з власної ініціативи (курсив наш – Е. Б.) поставити це питання перед Московським патріархатом" [9, л. 286].

Польський уряд не пов'язував між собою долю митрополита і збереження автокефального статусу ППЦ. Аргументуючи політичними причинами непорушність автокефалії ППЦ на зустрічі з Г. Карповим і І. Полянським у Москві 13 листопада 1946 р. Г. Свентковський при цьому заявив, що "польський уряд передбачає притягнути до відповідальності митрополита Діонісія за зв'язок з німецько-фашистськими окупантами і за його боротьбу проти СРСР" [8, л. 138]. Очевидно, що у польському уряді вважали арешт митрополита основним чинником подолання напруги у відносинах між ППЦ і РПЦ. Одночасно Г. Свентковський заявив про бажання польського уряду, "щоб Московський патріарх, після арешту Діонісія зняв з Польської православної церкви заборону, відновив з нею канонічні зв'язки і визнав її право на автокефальність, а потім виділив зі свого складу єпископа і поставив би його на чолі Польської православної церкви" [8, л. 138].

19 січня 1947 р. у Польщі пройшли сеймові вибори. Влада залишилася в руках ППР, яка в умовах розгортання "холодної війни" вжила низку радикальних заходів для придушення опозиційних сил. У церковному секторі була розгорнута кампанія боротьби з Ватиканом. Врегулювання питання навколо ППЦ також вимагало конкретних кроків з боку польського уряду. Своє бачення вирішення конфлікту між ППЦ і МП Г. Свентковський виклав у доповідній записці на

¹ У Москві володіли інформацією про відносини митрополита Діонісія з нацистським окупаційним урядом у Польщі, підтримку ним УАПЦ, зведення в сан архієпископа Полікарпа (Сікорського) і призначення його адміністратором в Україні. Підтримка автокефального руху дискредитувала особу митрополита в очах радянського керівництва й зробила непридатною для співробітництва.

ім'я колишнього прем'єр-міністра Польщі Е. Осубки-Моравського. Він проаналізував фактичне й правове становище ППЦ, обґрунтував необхідність збереження автокефального статусу церкви й запропонував шляхи подолання кризи [3, л. 133–142].

Г. Свентковський звернув увагу, що врегулювання правового статусу православних церков у країнах Східної Європи є важливим чинником зміцнення двосторонніх відносин з СРСР й послався на досвід Чехословаччини. Проте, на його думку, в уряді Національної єдності відсутня "активна, конструктивна і планова політика у сфері віросповідань". Її наслідком стала поява деяких негативних тенденцій. Автор довідки відзначив поглиблення конфліктів серед православних громад. Частина духовенства, зокрема у Білостоцькому воєводстві, ігноруючи митрополита Діонісія, підпорядковувалась Мінському архієпископу. Розколу в церкві сприяла статусна невизначеність ППЦ, що суперечило національним інтересам. Підкреслюючи лояльне ставлення православного населення до "Народної Польщі", Г. Свентковський не виключав, що за відсутності "гармонійного співробітництва з урядом" ППЦ за певних обставин може бути використана ворожими "пронімецькими колами".

Відтак помилковим він вважав рішення відмовити ППЦ у проханні відновити курс вивчення православної теології у Варшавському університеті на тлі відкриття факультетів римо-католицької і євангельської теологій; звернув увагу на відсутність православних священників у польському війську на протигагу діючому капеланству католиків і протестантів. Прогнозуючи, що навіть за умов зменшення кількості православних у Польщі внаслідок репатріації, ППЦ збереже свої позиції в країні, й на глибоке переконання урядовця, "Польська Православна церква повинна відіграти позитивну роль у польській державі" [3, л. 137–139].

Питання незалежності Польщі і автокефальний статус ППЦ Г. Свентковський у документі обґрунтовував як тотожні. "Піддавати сумніву автокефальність є тим самим, що піддавати сумніву незалежність, чого бути не може", – писав він [3, л. 141]. Таким чином, статусність ППЦ переводилася у політичну площину, що вимагало участі урядових сил у вирішенні цього питання.

Джерело проблеми міністр юстиції вбачав в ігноруванні довоєнним урядом позиції РПЦ, яка не погодилась з рішенням Константинопольського патріарха про надання ППЦ автокефалії. Відтепер належало відновити діалог ППЦ з Московським патріархатом під кураторством уряду. Оскільки Г. Свентковський вважав митрополита Діонісія основною перешкодою врегулювання міжцерковного конфлікту, то запропонував єпископа Тимофія як представника ППЦ для узгодження позицій з РПЦ. План міністра передбачав обговорення двох питань – визнання автокефального статусу ППЦ з боку Московського патріархату і узгодження кадрових переміщень у ППЦ. Вирішення зазначених питань уможливлювало скликання Всепольського собору ППЦ за участю делегації уряду та делегації від РПЦ з метою обрання нового очільника церкви і статуту ППЦ. Завершальним пунктом плану Г. Свентковського було затвердження польським урядом рішень собору, що надавало їм юридичної сили [3, л. 142].

У березні 1947 р. своє бачення нормалізації відносин між ППЦ і РПЦ Г. Свентковський виклав раднику радянського посольства у Варшаві В. Яковлеву. Не акцентуючи увагу на збереженні автокефалії ППЦ, Г. Свентковський звів розмову до особи митрополита Діонісія. Він висловив переконання, що перебування митрополита Діонісія на чолі ППЦ дискредитує православну спільноту в очах поляків з огляду на його "злочинну поведінку в період окупації". Для зміни очільника ППЦ міністр юстиції вважав доречним провести низку взаємопов'язаних послідовних заходів: ініціювати звернення від імені православної громадськості Польщі до уряду з вимогою відсторонити митрополита Діонісія від керівництва церквою, як колабораціоніста і ворога СРСР; представнику уряду викликати митрополита Діонісія, залякати його судом за співпрацю з окупантами, вказати на незаконність його обрання главою ППЦ й запропонувати усамітнитись у монастирі¹; з представників церкви і православної громадськості створити тимчасовий орган управління ППЦ, який ініціює делегацію до МП з метою обговорення долі православної церкви і призначення нового глави церкви [3, л. 131–132].

Листом від 31 березня 1947 р. МЗС СРСР повідомило Рад у справах РПЦ про зміст розмови між радником радянського посольства у Варшаві і Г. Свентковським [3, л. 131–132]. Наполегливість міністра юстиції активізувала діяльність відомства Г. Карпова. 17 квітня 1947 р. ним був підписаний лист на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР К. Ворошилова, у якому повідомлялося про план польського уряду з врегулювання відносин між ППЦ і РПЦ, а також позицію патріарха Алексія щодо цього питання. Останній вважав доцільним визнати автокефальний статус ППЦ й розпочати обговорення проблем облаштування церкви з її делегатами [8, л. 238].

¹ Напроти цього тексту на полях документу зроблено запис від руки, ймовірно Г. Карповим: "Патріарх згоден. 3/IV."

Рада у справах РПЦ підтримувала прискорене вирішення означеного кола питань й отримала підтримку Ради Міністрів СРСР [3, л. 157]. Незабаром виявилось, що план з врегулювання становища ППЦ мав також член ЦК ППР віце-міністр міністерства громадської адміністрації Польщі В. Вольський, до службової компетенції якого й належали віросповідні питання. Його пропозиції дещо різнилися від запропонованого Г. Свентковським. Головним чином йшлося про долю митрополита Діонісія, якого, на думку віце-міністра, слід було посадити під домашній арешт, а після суду над ним, ув'язнити. Щодо нового глави ППЦ, то за відсутності прийнятної кандидатури у самій церкві, В. Вольський пропонував запросити єпископа з Югославії. З цього питання він навіть увійшов у контакт з югославським посольством у Варшаві [3, л. 158–159].

План В. Вольського підтримав посол СРСР у Польщі В. Лебедєв й вважав, що митрополита Діонісія необхідно "судити як злочинця". Видається дивним, що у травні 1947 р. посол у питанні статусності ППЦ продовжував підтримувати її об'єднання з МП. З огляду на відсутність одностайної підтримки скасування автокефалії з боку польського уряду, він навіть пропонував "провести возз'єднання шляхом якихось перехідних заходів, у всякому разі зробити це без лишнього шуму" [3, л. 159–160].

Повідомлення завідувача IV Європейським відділом МЗС СРСР про появу нового плану і позицію щодо ППЦ посла В. Лебедєва викликали миттєву реакцію Г. Карпова. Вже наступного дня, 21 травня 1947 р. голова Ради з питань РПЦ у листі наголошував, що питання возз'єднання ППЦ і РПЦ з огляду на позицію польського уряду, донесену Г. Свентковським, було знято у листопаді 1946 р. У питанні нового очільника ППЦ він підтримав кандидатуру від МП й не був прихильником жорсткого покарання митрополита Діонісія: "Це питання, на думку Ради, повинно вирішуватись польським урядом, але арешт Діонісія і суд над ним, мабуть, викличуть широкі і негативні відгуки, тим більше, що по лінії православних церков – це перший арешт" [3, л. 164].

Офіційна відповідь Г. Свентковському і В. Вольському Радою у справах РПЦ була підготовлена наприкінці липня 1947 р. й доводилась до відома керівництва МЗС СРСР. Очевидно, що з метою координації дій у церковному секторі Польщі. Лист мав інформаційно-рекомендаційний характер, який приймав до уваги плани польських високопосадовців, а насправді визначав послідовність дій і роль кожної сторони у розв'язанні проблеми. Г. Карповим пропонувалось наступне: 1. Польська православна делегація, прийнята патріархом Алексієм, звернеться з проханням відмінити рішення Синоду РПЦ на заборону ППЦ. Цей пункт був узгоджений з патріархом, який уже не наполягав на об'єднанні церков і погоджувався на визнання автокефалії ППЦ. 2. Після звернення православної громадськості Польщі до польського уряду з вимогою відсторонити від управління церквою митрополита Діонісія "як особи, яка співпрацювала з німцями", уряд прийме це рішення й створить тимчасовий орган управління ППЦ. Останній направить делегацію до МП для обговорення питань подальшої життєдіяльності ППЦ. 3. Уникати арешту і суду над митрополитом Діонісієм, що могло викликати негативний резонанс у церковних колах. "...було би правильним представнику польського уряду викликати Діонісія і запропонувати йому усамітнитись у монастирі" [3, л. 170–171].

У відповідності з цим планом, польський уряд в особі В. Вольського запропонував митрополиту Діонісію скласти з себе повноваження. Категоричну незгоду митрополита залишити керівництво церквою у МЗС пояснили впливом англійців, з якими ієрарх підтримував зв'язки [10, л. 5]. Наприкінці лютого 1948 р., після проведених обшуку і допиту, на митрополита накладено домашній арешт, який ніяким чином не вплинув на його рішення [10, л. 4].

Оскільки на 27 червня – 11 липня 1948 р. у Москві планували проведення наради глав православних церков і участь польської православної делегації була важливою для підтримки позиції Московського патріархату, невизначеність з ППЦ стала предметом занепокоєння Ради у справах РПЦ. Для врегулювання ситуації у відомстві Г. Карпова запропонували компромісний варіант: залишити митрополита Діонісія главою церкви (за згодою польського уряду) за умови, що патріарх Алексій отримає від нього листа, у якому очільник ППЦ пояснить історію отримання автокефалії від Константинопольського патріарха вимушеними обставинами й звернеться до Московського патріарха з проханням зняти заборону на церкву і визнати її автокефалію. Окремо в документі зазначено, що позитивне вирішення цього питання "зобов'язує митрополита Діонісія... до підтримки лінії Московського патріарха на московській нараді глав автокефальних церков світу" [10, л. 4–4 об.].

Проте у Польщі пішли іншим шляхом. Слідчими органами зібрано достатньо матеріалу про "співробітництво Діонісія з німецькими окупантами, про його намагання створити єдину православну церкву на окупованій території з центром у Києві, про призначення ним без узгодження з польським урядом у Варшаві священників в армію Андерса і т.п." [10, л. 5]. Згідно з результатами слідства, польський уряд на підставі декрету "Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви" (1938 р.) рішенням від 6 квітня 1948 р. відсторонив митрополита Діонісія від керівництва ППЦ, як такого, що своїми діями порушив присягу президенту. Одночасно було

призначено Тимчасову раду з управління Православною церквою у складі 7 осіб, серед яких був єпископ Тимофій. Беручи до уваги рекомендації Г. Карпова, в польському уряді не планували проведення суду над митрополитом. Місцем його ізоляції був обраний монастир в Яблочині.

Проведені польським урядом заходи, створили необхідні умови для вирішення міжцерковного конфлікту. У Москві поспішали. На Всеправославній нараді ППЦ необхідно було представити як рівноправного учасника й союзника МП. Політична складова наради, скерована на засудження міжнародної діяльності Святого Престолу, а також претензії МП на вселенськість мали негативний резонанс як у церковних колах, так і світової спільноти загалом. У міжнародній пресі з'явилися публікації про тісний зв'язок РПЦ з радянською державою, а східні патріархи, відмовились від особистої присутності на московській нараді, що проходила у липні 1948 р. [1, с. 354–355].

Рада у справах РПЦ форсувала події, пов'язані зі статусністю ППЦ. У середині квітня Г. Карпов звернувся в МЗС СРСР з проханням "забезпечити якнайшвидше" через посольство у Варшаві звернення Тимчасової ради ППЦ до МП про прийом польської церковної делегації. Зустріч матиме наслідком, звертав увагу Г. Карпов, "визнання автокефалії, що необхідно зробити обов'язково до наради, оскільки цим буде забезпечено присутність на нараді самостійної національної церкви, в чому ми зацікавлені (маючи на увазі голосування)" [10, л. 8].

Таким чином, питання канонічного статусу ППЦ Радою у справах РПЦ було вирішено. Залишалося провести формальні домовленості між ієрархами двох церков. Відомство Г. Карпова прагнуло до абсолютної контрольованості ситуації з ППЦ. 8 травня 1948 р. на його вимогу МЗС СРСР надіслало інформацію про склад польської церковної делегації з короткою характеристикою на кожного її члена [11, л. 16–19].

19 червня 1948 р. польська православна делегація, очолювана єпископом Тимофієм, прибула до Москви й 21 червня була прийнята патріархом Алексієм [12, с. 16]. Текст звернення вказував, що до "Матері Російської Церкви" звернулася Польська автономна церква (курсив наш – Е. Б.), яка визнала неканонічність Томосу Константинопольського патріархату від 13 листопада 1924 р. (№ 4588) й просила РПЦ про надання їй автокефального статусу [13, с. 43]. А наступного дня, 22 червня, відбулося засідання Синоду РПЦ, на якому було прийнято постанову про самостійність ППЦ: "1. Беручи до уваги відмову Польської церкви від її неканонічної автокефалії, Святійший Патріарх і Священний Синод нині ж відновлюють з нею канонічне молитовне спілкування й надають їй право на повне самостійне управління. 2. Після затвердження Собором єпископів Православної Російської Церкви автокефалії Польської церкви, Польська церква обирає Главу своєї Церкви. До цього часу Польська Церква отримує устрій, згідно з канонами для автокефалії" [14, с. 44]. 3 метою зміцнення кадрового складу ППЦ 25 червня члена делегації протоієрея Михайла (Кедрова) зведено у сан єпископа Вроцлавського [12, с. 17].

У цьому діалозі двох церков особа митрополита Діонісія, який наполягав на канонічності Константинопольського Томосу 1924 р., була зайвою. ППЦ офіційно відмежувалася від митрополита й повідомила членів Синоду РПЦ про припинення з ним та його послідовниками молитовного і літургійного спілкування, згадування його імені як Предстоятеля. Таким чином, 25-літній конфлікт між РПЦ і ППЦ формально був вичерпаний навіть без участі Константинопольського патріарха. Московський патріархат встановив свій вплив над ППЦ.

На нараді глав православних церков 8–11 липня 1948 р. у Москві серед восьми інших була представлена автокефальна ППЦ. Польська делегація підтримувала усі постанови, запропоновані МП, й підтримала програму боротьби з Ватиканом та протистояння єкуменічному руху.

Таким чином, проблема канонічного статусу ППЦ у повоєнний час мала яскраво виражений політичний характер. У скасуванні дії Константинопольського Томосу 1924 р. були зацікавлені усі сторони, які брали у цьому участь: Рада у справах РПЦ, МП і уряд Польщі. Функції мозкового центру і координатора процесу унормування канонічних зв'язків між РПЦ і ППЦ виконувала Рада у справах РПЦ. Одне з головних завдань Ради полягало у використанні міжнародних зв'язків МП для забезпечення ретрансляції радянської системи цінностей у країні "народної демократії", зокрема й Польщу, церковними каналами. З цією метою формувався комплекс заходів для створення лояльної МП ППЦ. Відомством Г. Карпова, яке працювало у взаємодії з МЗС СРСР, враховувалися соціально-політичні й церковно-релігійні обставини життя Польщі, відповідно первинний план об'єднання РПЦ і ППЦ зазнав змін. ППЦ зберегла автокефальний статус, проте за умови анулювання Константинопольського Томосу. Відтак був встановлений контроль МП над ППЦ. Лояльність ППЦ гарантували кадрові зміни, зокрема усунення від управління митрополита Діонісія і призначення проросійських симпатиків. З церковно-канонічної точки зору отримання автокефалії від "Церкви-Матері", якою вважала себе РПЦ, сприяло зміцненню авторитету МП. Томос 1924 р., який визнавав неканонічність акту підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1868 р., втратив чинність.

Польський уряд, у якому більшість належала прокомуністичним партіям, запроваджував соціалістичну модель управління, що викликало гострий спротив патрії, Костелу, населення загалом. На цьому тлі унормування діяльності ППЦ як Церкви, яка об'єднувала національні меншини, було одним з важливих політичних завдань. Польська влада прагнула до створення підконтрольної церковної інституції. У цьому питанні наступність політики "демократичної Польщі" щодо Православної церкви з попередніми урядами зберігалася.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6991, оп. 1, д. 16, л. 32–33 об.
3. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 17, л. 46–51, 57–58, 88–90, 131–142, 157–164, 170–171.
4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Архив внешней политики Российской Федерации (далі – АВП РФ), ф. 0122, оп. 27, п. 195, д. 7, л. 96–99.
6. АВП РФ, ф. 0122, оп. 27, п. 196, д. 8, л. 88–90.
7. ГАРФ, ф. 6991, оп. 2, д. 10, л. 37–41.
8. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 149, л. 95–118, 136–152, 236–238.
9. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 129, л. 260–262, 286.
10. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 421, л. 4–8 об.
11. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 621, л. 16–19.
12. Журнал Московской патриархии. – 1948. – № 7 (июль).
13. Ведерников. А. Внутреннее дело Польской Православной Церкви / А. Ведерников // Журнал Московской патриархии. – 1950. – № 8 (август). – С. 40–48.
14. Акт о воссоединении Польской Православной Церкви с Русской Православной Церковью и о даровании ей автокефалии // Журнал Московской патриархии. – 1950. – № 8 (август).

Элла Быстрицкая

ОСОБЕННОСТИ КАНОНИЧЕСКОГО СТАТУСА ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ (1944–1948 ГГ.)

В статье анализируется комплекс архивных документов Государственного архива Российской Федерации, на основе которых выяснено планы советских и польских органов власти по изменению канонического статуса Православной церкви в Польше, с целью установления контроля над ее деятельностью.

Ключевые слова: Православная церковь в Польше, Польская православная церковь, Московский патриархат, митрополит Дионисий, Г. Свентковский.

Ella Bystrytska

FEATURES OF THE CANONICAL STATUS OF THE ORTHODOX CHURCH IN POLAND (1944–1948)

This article analyzes a set of archival documents of the State Archive of the Russian Federation, on which the plans found by Soviet and Polish authorities to change the canonical status of the Orthodox Church in Poland, in order to establish control over its activities.

Key words: Orthodox Church in Poland, the Polish Orthodox Church, Moscow Patriarchate, Metropolitan Dionysios G. Svyentkovskyy.